

**GƏNCƏ-QAZAX DÜZƏNLIYİNİN TƏBİİ LANDŞAFTLARININ
ANTROPOGEN TRANSFORMASIYASI**

L.Z.PƏNAHOVA
Bakı Dövlət Universiteti

Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacının təbii-landşaft kompleksləri hələ qədim dövrlərdən başlayaraq ciddi antropogen təsirlərə məruz qalmışdır. Nəticədə Gəncə-Qazax düzənliyinin təbii landşaftları tamamilə törəmə təbii-antropogen landşaftlarla əvəz olunmuşdur.

XX əsrdə əhali artımının sürətlənməsi düzənlikdə seliteb landşaftların artmasına, digər tərəfdən isə daha geniş ərazilərdə torpaqların kənd təsərrüfatı istehsalına cəlb edilməsinə səbəb olmuşdur. Bu proseslər təbii ərazi komplekslərinin müvazinətinin və daxili əlaqələrinin ciddi pozulmasına və onların kəskin transformasiyasına və deqradasiyasına səbəb olmuşdur.

İnsanın təbii komplekslərə təsir dərəcəsi günbəgün artır və XX əsrin ortalarından bu təsir qlobal miqyas almışdır. Hələ çox qədim zamanlardan Azərbaycanın təbii kompleksləri ciddi antropogen transformasiyaya uğramışdır. Gəncə-Qazax düzənliyi respublikanın qərb hissəsini əhatə edir. Qərbdən Gürcüstan sərhədindən başlamış Kür-Araz ovalığı, İncəçayın dərəsinə qədər, şimaldan Kür çayı vasitəsilə Ceyrançöl alçaq dağlıq ilə sərhədlənir. Ərazidə əsasən qışı quraq keçən mülayim yayı isti quraq yarımsəhra və quru çöl iqlimi hakimdir. Torpaq örtüyündə dominant açıq-şabalıdı, boz, boz-çəmən, subasar allüvial çəmən torpaqları daha geniş ərazini tuturlar. Dağətəyi düzənliyin torpaq ehtiyatlarından əkinçilikdə geniş istifadə olunur. Kür çayı dərəsi və onun ətraflarında meşə fondu yerləşmişdir. Gəncə-Qazax düzənliyinin mənimsənilməsindən başlamış müasir dövrə qədər insanın təbiətə davamlı təsiri güclənməkdədir. Düzənliyin təbii komplekslərinin intensiv mənimsənilməsi nəticəsində ilkin təbii komplekslərdən fərqlənən yeni təbii antropogen komplekslər formalaşmışdır. Düzənlik ərazisində insanın təsiri hiss olunmayan kompleksə rast gəlmək mümkün deyildir. Təbii şəraiti insanın təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı çox əlverişli olan düzənlik ərazisində hazırda insanın təsiri hiss olunmayan kompleksə rast gəlmək mümkün deyildir.

Gəncə-Qazax düzənliyi ərazisində uzunmüddətli inkişaf nəticəsində aşağıdakı təbii antropogen landşaft kompleksləri formalaşmışdır:

1. Allüvial-prollüvial və prollüvial-dellüvial düzənliklərin quru çöl landşaftlarının təbii antropogen kompleksləri – Gəncə-Qazax maili düzənliyinin 300-700 m mütləq yüksəklikləri arasında inkişaf etmişdir. Bu antropogen landşaft tipi daxilində müxtəlif növlü seliteb, yol, sənaye, əkin, su, süni meşə və s. komplekslər mövcuddur. Ərazi ən çox qədim suvarma əkinçiliyi rayonu kimi fərqlənir. Torpaq ehtiyatlarının 63,2 % və ya 776,5 min hektarı kənd təsərrüfatına yararlı sahələrdən ibarətdir (Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin 2007-ci il məlumatlarına görə).

Bu torpaqların 183,3 min hektarı (23,6%) suvarılan torpaqlardır.

Ərazidə əkinçiliyin inkişafı təbii landşaftların xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Aqrolandşaftların təsərrüfat strukturunda əsas yeri taxıl əkinləri, tərəvəz və bostan, kartof, silosluq qarğıdalı, üzüm, yonca, yem bitkiləri əkinləri tutur. Ən çox suvarılan torpaqlar çoxillik əkmələrdir. Miqyasına görə ikinci yerdə olan suvarılan torpaqlara kənd təsərrüfatına yararlı həyətəyi sahələr daxildir. Onların sahəsi 42,5 min ha-a bərabərdir. Az yararlı torpaqlar kiçik bir sahəni əhatə edir ki, onlar da biçənək və otlaqlar kimi istifadə olunur. Suvarmanın torpaqdakı ən əsas təzahürü qrunut sularının səviyyəsinin dəyişməsidir. Ərazidə suvarılan torpaqların qrunut sularının yatım dərinliyinə görə yayılması xeyli müxtəlifdir. Belə ki, qrunut sularının səviyyəsi təhlükəli olan həddə, yəni 1 m-dən az dərinlikdə yerləşən sahələrdə suvarılan torpaqların 9,5 min hektarı yerləşmişdir. Düzenlikdə suvarılan sahələrin yalnız 62,2% -i (114,3 min ha) qrunut suları təhlükəsiz dərinlikdə (3 m-dən aşağıda) yerləşən ərazidə paylanmışdır. Müşahidələr göstərir ki, düzenlik ərazisində yerləşən ayrı-ayrı rayonlarda suvarılan torpaqlarda qrunut sularının dərinliyinə görə ərazidə paylanması xeyli müxtəlifdir. Belə ki, ciddi şorlaşma təhlükəsi olan, yəni qrunut suyunun dərinliyi 1,0 m-də yerləşən suvarılan torpaqlar ən çox Samux (3400 ha), Ağstafa (2205 ha), Goranboy (1874 ha) və Şəmkir (1086 ha) rayonlarındadır. Bu rayonlarda qrunut sularının mövcud qorxulu səviyyəsinin aşağı salınması düzenliyin gündəmdə olan ciddi meliorativ problemidir. Düzenlikdə Ağstafa və Göy-göl rayonlarında suvarılan torpaqların minerallaşma dərəcəsi aşağı və qrunut suları dərinədə yerləşdiyinə görə bu ərazilərin torpaqlarının yaxın gələcəkdə şorlaşması təhlükəsi mövcud deyildir. Əksər rayonların suvarılan torpaqlarının 30-92%-ə qədər qrunut suyunun minerallaşma dərəcəsi 1-3 q/l arasında tərəddüd edən ərazilərdə yerləşir. Hazırda suvarılan torpaqların 777,6 min hektarı və ya 42,3 % -i müxtəlif dərəcədə şorlaşmışdır. Bunun 13,6 min hektarı (7,4%) orta, 9,7 min hektarı (5,3%) şiddətli dərəcədə şorlaşmış suvarılan torpaqlardan ibarətdir. Suvarılan sahələrin yalnız 54,5 min hektarı (30%) zəif şorlaşmışdır. Bu vaxta qədər Gəncə-Qazax düzenliyinin suvarılan torpaq sahələrində drenləşmə aparılmamışdır.

İnsanın fəal təsərrüfat fəaliyyətinin mənfi nəticələrindən biri də səthi və xətti eroziya proseslərinin intensivləşməsidir. Gəncə-Qazax düzenliyinin dağətəyi ərazilərində torpaqların intensiv şumlanıb əkilməsi həmin ərazilərdə bu eroziya proseslərinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Ekstensiv heyvandarlığın inkişafı da səthin bitki örtüyünün intensiv deqradasiyasına və nəticədə eroziyanın sürətlənməsinə səbəb olan amillərdəndir.

Son illər dağ çayları suyundan səmərəli istifadə məqsədilə yeni suvarılan torpaqların sahəsini genişləndirmək üçün düzenliyi kəsən bir sıra çayların yatağında nisbətən kiçik həcmli su anbarları (Şəmkir, Ağstafa) və onlardan çəkilən suvarma kanalları tikilib istifadəyə verilmişdir. Ağstafa su anbarı Gəncə-Qazax düzenliyi ərazisində 74 min ha, Şəmkir su anbarı 80 min ha yeni suvarılan əkin sahəsini su ilə təmin edir. Antropogen amillərin təsiri ilə yeni şumlanma, otarılma zamanı ilkin təbii landşaftlar (kolluq, müxtəlif otlaq, meşə kolluq) kompleksləri özlərinin təbii strukturunu itirmiş və müxtəlif aqrolandşaft modifikasiyalarını qəbul etmişlər. Hazırda Gəncə-Qazax düzenliyi ərazisinin 25-30% -i otlaq, 20-25% -i isə seliteb landşaftlar altında istifadə olunur. Seliteb landşaftlar şəhər və kənd seliteb komplekslərə bölünür. Şəhərlər təbii landşafta insanın ən qüvvətli və mərkəzləşmiş təsir formasını əks etdirən sahədir. Şəhərlər, demək olar ki, tamamilə süni landşaftlardan ibarətdir. Gəncə-Qazax düzenliyi ərazisində respublika tabeliyində Gəncə və Naftalan şəhərləri və Ağstafa, Daşkəsən, Qazax, Tovuz, Goranboy,

Samux, Göy-göl, Şəmkir rayonları yerləşir. Gəncə şəhəri Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri kimi fasiləsiz olaraq sənayenin və başqa təsərrüfat sahələrinin inkişafı, nəqliyyat vasitələrinin sayının və hərəkətinin intensivliyinin artması, tikintinin həcminin durmadan çoxalması, yeni parkların salınması və başqa xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bu daimi təsir göstəriciləri isə istər şəhərin malik olduğu təbii proseslərin xarakterində, istərsə də şəhərin xarici formasında dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Şəhərin atmosfer havası çirklənmiş, mikroiqlim xüsusiyyəti, canlı orqanizmlərin yaşayışı, yeraltı və yerüstü suların fiziki və kimyəvi tərkibi, torpağın mineraloji və qranulometrik tərkibində dəyişikliklər baş vermişdir.

Naftalan şəhərində hasil olunan neft məhsullarının müalicəvi məqsədlə istifadəsi ərazidə antropogen rekreasiya landşaflarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Tovuz, Qazax, Şəmkir şəhərləri ətrafında tikinti materialları yataqlarının istismarı nəticəsində əvvəlkindən fərqlənən yeni texnogen landsaft modifikasiyalı karyerlərdən çıxarılan materialların səthdə toplanması nəticəsində isə xırda təpəciklər şəklində sənaye terrikon formaları əmələ gəlmişdir. Bu materialların səpintilərinin yayılması nəticəsində Tovuz və Şəmkir çayları sularının kimyəvi tərkibində dəyişikliklər müşahidə olunur. Bu rayonlarda, həmçinin yol çəkilməsi, meşə salınma işləri müasir dövrdə də inkişaf etməkdədir. Tovuz çayının dərəsində hazırda şam ağaclarından təşkil olunmuş meşə sahəsinin, Şəmkir və Qazax rayonlarında kiçik parkların salınması həmin rayonların həm gözəlliyinə, həm də ekoloji şəraitinə müsbət təsir göstərir.

Daşkəsən rayonunda açıq şəraitdə çıxarılan əhəng daşı karxanalarının yerləşdiyi ərazilərdə denudasiya, xüsusilə də səthi yuyulma prosesi qüvvətlənmiş, yeni eroziya sikkələri əmələ gəlmiş, bitki örtüyü tamam məhv olmuş, yeraltı və yerüstü suların kimyəvi tərkibi dəyişmişdir.

2. Allüvial-prollüvial və dellüvial-düzənliklərin yarım-səhra təbii antropogen landsaft kompleksləri.

Qədim suvarma əkinçiliyi ilə fərqlənən bu antropogen landsaft tipi Gəncə-Qazax düzənliyi daxilində Kür çayının sahillərindən 200-250 m yüksəkliyə qədər olan ərazini əhatə edir. Göstərilən kompleks suyu asan hopduran zəif sementlənmiş qalın və yumşaq çöküntülər üstündə və yaxşı təbii drenajı ilə seçilən ərazidə inkişaf etmişdir. Qədimdən lilli çay suları ilə suvarmanın nəticəsi olaraq burada aqroirriqasiya horizontunun qalınlığı 60-80 sm arasında dəyişir. Suvarma əkinçiliyinin qədimliyi, vaxtaşırı olaraq mineral və üzvü gübrələrin torpağa verilməsi yarım-səhra kompleksləri yerində məhsuldar aqroirriqasiya landsaftlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu kompleks zəif minerallaşmış yeraltı suları ilə səciyyələnir. Bu landsaft tipi daxilində dənli bitkilər, üzüm, meyvə bağları, tərəvəz-bağça və b. əkinçilik aqrolandsaftları inkişaf etmişdir. Səthin antropogen parçalanması 2-2,5 km/km², qrunt sularının dərinliyi 5-6 m-dir. Ərazidən, həmçinin heyvandarlıqda qış otlaqları kimi istifadə olunur. İntensiv otarılma həm bitki örtüyünün məhv olması ilə, həm də eroziya prosesinin sürətlənməsi ilə nəticələnmişdir.

Bu landsaft tipi daxilində, həmçinin müxtəlif seliteb, yol, sənaye, su, süni meşə və s. komplekslər inkişaf etmişdir.

3. Tuqay meşə təbii antropogen landsaft kompleksləri - Bu kompleks düzənlik ərazisində Kür çayının sahilləri boyunca zolaq şəklində inkişaf etmişdir. Lakin insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində tuqay meşə komplekslərinin sahəsi azalır, onların keyfiyyəti pisləşir, qalan loqal ərazilərdə bitkilərin seyrəkləşməsi gedir, onların ekoloji müvazinəti

itir, tuqay meşələri üçün xarakter olan qiymətli fauna nümayəndələrinin miqdarı sürətlə azalır. Hazırda tuqay meşələrinə ləkələr şəklində rast gəlinir. Kür çayı vadisində meşə örtüyü yulğun kolları, söyüdlük, qamışlıq, bataqlıq bitkiləri ilə əvəz olunmuşdur.

Həmçinin meşə kolluqları tədricən qırılıb məhv edilməsi və eləcə də həmin sahələrin müəyyən hissəsinin şumlanıb əkilməsi ərazidə eroziya prosesinin sürətlənməsi ilə nəticələnmişdir.

Gəncə-Qazax düzənliyinin ərazisi insanın təsərrüfat fəaliyyətinin inkişafı və əhali məskunlaşması üçün əlverişli olduğundan antropogen amilin təbiətə davamlı təsiri günbəgün artır. Düzənlik ərazisi hazırda tamamilə törəmə təbii – antropogen komplekslərdən ibarətdir. Bu proseslər isə düzənliyin təbii mühitinin ciddi dəyişilməsinə və ekoloji böhrana gətirib çıxarmışdır. Hazırda düzənlikdə antropogen amilin getdikcə güclənən təsiri davam etməkdədir ki, bu onların gələcək inkişafının planlaşdırılmasını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadəsinin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı: Elm, 2007, s. 260-262.
2. Qəribov Y.Ə. Təbii landşaftların antropogen yüklənməsinə görə qruplaşdırılması. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri. Azərbaycan landşaftının və geomorfologiyasının problemləri. Bakı: 1999, s. 33-40.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. Bülleten №4. 2007, s.40.
4. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. М.: Мысль, 1973, с.33-34.
5. Микаилов Н.К., Мамедов Г.Ш. Влияние антропогенного фактора на плодородие и бонитет почв в Азербайджане. Почвоведение АН СССР. 1982, №8, с.97.

АНТРОПОГЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРИРОДНЫХ ЛАНДШАФТОВ ГЯНДЖА-ГАЗАХСКОЙ РАВНИНЫ

Л.З.ПАНАХОВА

РЕЗЮМЕ

В статье проведен анализ современного экологического состояния природно-антропогенных комплексов, образованных в результате хозяйственной деятельности человека и расселения на территории Гянджа-Газакхской равнины.

Выяснено, что воздействие антропогенного фактора привело к смене естественных природных ландшафтов равнины новыми природно-антропогенными модификациями.

ANTROPOGEN TRANSFORMATION OF NATURAL LANDSCAPES OF GANJA-GAZAKH LAWLAND

L.Z.PANAXOVA

SUMMARY

The article analyses the present ecological condition of natural antropogenic complexes formed as a result of the business activity and population in the territory of Ganja-Gazakh lowland.

It's concluded that the influence of antropogenic factors resulted in the transformation of natural landscape plains with new natural-antropogenic modifications.